

cihlerine yer verdiği kişiler arasında Kerhî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ el-Cürcânî önemli yer tutmaktadır. Eserine atıfta bulunmasından hareketle (II, 666) Bâkîllânî'nin *et-Taqrîb ve'l-irşâd*'ını gördüğü ve Eş'arî usulcülerine nisbet ettiği hususlarda bu kaynaktan faydalandığı anlaşılmaktadır. Kâdî Abdülcebbar ve Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin eserlerine atıf yapmamakla birlikte Mu'tezile'ye nisbet ettiği görüşlerde onların eserlerinden faydalandığını söylemek mümkündür (muhkem ve müteşâbihin tanımı konusunda isim belirterek Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'ye atıfta bulunur [II, 6879]; *el-Mu'temed*'de yer almayan bu tanımları Ferrâ muhtemelen Basrî'nin *el-Umed*'e yaptığı şerhten aktarmıştır). Müellif eserinde akaid, tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân, hadis ve ulûmü'l-hadis, fıkıh ve Arap dili konusunda yararlandığı birçok esere atıfta bulunmuştur (neşredenin girişi, I, 37-47).

Usulcüler tarafından fıkıh usulü yazımında izlenen, kelâmcıların ve fakihlerin yöntemi şeklindeki ayırımın esasını, usul kurallarını mezhep imamlarından gelen rivayet ve görüşler doğrultusunda tesis etme düşüncesinin meydana getirdiği kabul edilecek olursa genelde Hanbelîler'in ve özetle Ferrâ'nın *el-Udde*'de fakihler yöntemini izlediğini söylemek mümkündür. Zira usul kurallarını Ahmed b. Hanbel'den gelen rivayetler doğrultusunda oluşturmaya büyük özen ve gayret göstermiştir. Şöyle ki, her konunun başında o konudaki usul kuralını belirlemeye yönelik olarak Ahmed b. Hanbel'den nakledilen rivayetleri sıralamış ve tercihini buna göre yapmıştır. Aktardığı rivayetleri râvileriyle birlikte veren Ferrâ, bulabildiği bütün rivayetleri tercih ettiği görüşün Ahmed b. Hanbel'e aidiyetini desteklemek için kullanmıştır (meselâ bk. II, 448-453). Ayrıca bu rivayetlerin meseleye nas, zâhir, işaret ya da imâ yoluyla mı delâlet ettiğine dikkat çekmiştir (meselâ bk. I, 215, 224, 248, 293, 339). Ahmed b. Hanbel'den gelen farklı görüşlere dayanak teşkil edecek rivayetlere yer verip bunlardan birini tercih etmiştir (meselâ bk. Hz. Peygamber'in, niteliği bilinmeyen fiillerinin nedbe değil vücûba delâlet ettiği konusu, III, 735-738; önceki peygamberlerin şeriati'nin Resûl-i Ekrem'i, dolayısıyla ümmetini de bağladığı konusu, III, 753-757). Hanbelî usulcülerindeki ihtilâflar da esasen Ahmed b. Hanbel'den nakledilen farklı rivayetlerin tercihinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan Ferrâ'nın genelde kelâmcı usul anlayışına karşı menfi bir tavır ser-

gilemesi, fer'î konularda inceleme yapmadan önce usulün öğrenilmesinin mümkün olmadığını (I, 70) ve usulü bilmekle beraber fûrû-i fikhî bilmeyenlerin muhalefetinin icmânın teşekkülünde dikkate alınmayacağını ifade etmesi de (IV, 1136) bu eserinde fakihlerin yöntemini izlediğini söylemeye imkân veren karîneler arasında sayılabilir.

el-Udde başta Ferrâ'nın öğrencileri Kelvezânî ve Ebû'l-Vefâ İbn Akîl olmak üzere Muvaffakuddin İbn Kudâme, Tûfî, Şemseddin İbn Müflih, Ali b. Süleyman el-Merdâvî ve İbnü'n-Neccâr el-Fütühî gibi birçok Hanbelî usulcünün eserlerinde kullandığı temel kaynaklardır. Eser üzerine müellifin kendisi *Muhtaşarü'l-Udde* adıyla bir çalışma yapmışsa da (*Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 384) günümüze ulaşmamıştır. *el-Udde*, Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî tarafından 1977'de Ezher Üniversitesi'nde doktora tezi olarak neşre hazırlanmış ve yayımlanmış (I-III, Beyrut 1400/1980; I-V, Riyad 1414/1993), ayrıca Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut 1423/2002).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde fi usûli'l-fikh* (nşr. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî), Riyad 1414/1993, tür.yer.; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 37-47, 64; Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-usûl* (nşr. M. M. Tâmir), Beyrut 2000, I, 238-258, 295; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XVII, 107; Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed* (nşr. Halîl el-Meys), Beyrut 1403/1983, I, 50-51; Şemsülemme es-Serahsî, *Uşûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1393/1973, I, 26; Kelvezânî, *et-Temhîd* (nşr. Müfid M. Ebû Amşe), Cidde 1406/1985, II, 252; (nşr. Muhammed b. Ali b. İbrâhîm), IV, 269-282; Ebû'l-Vefâ İbn Akîl, *el-Vâzih fi usûli'l-fikh* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Beyrut 1420/1999, II, 426; III, 163, 361; V, 259-262; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile* (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin), Mekte 1419/1999, III, 384; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir* (nşr. Abdülazîz b. Abdurrahman es-Saîd), Riyad 1987, s. 173; Tûfî, *Şerhu Muhtaşari'r-Ravza* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Beyrut 1990, I, 274, 490-492; Zehbî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XVIII, 91; İbn Receb, *eż-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile* (nşr. Abdurrahman b. Süleyman b. Muhammed el-Useymin), Riyad 1425/2005, I, 3; Ali b. Süleyman el-Merdâvî, *et-Tahbir şerhu't-Tahrîr fi usûli'l-fikh* (nşr. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrîn), Riyad 1421/2000, II, 765, 836; İbnü'n-Neccâr el-Fütühî, *Şerhu'l-Kevebi'l-münir* (nşr. Muhammed ez-Zühaylî - Nezîh Hammâd), Mekte 1413, I, 325-351-352; Abdülkâdir Bedrân, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Beyrut 1401/1981, s. 465; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), VI, 99; M. Hassân İbrâhîm, *İbn Fârek ve âşârühü'l-uşûliyye: el-Muhtaşar fi'l-usûl*, Dımaşk 1422/2002, s. 549, 560, 566, 575, 620.

ÛDEH, Abdülkâdir

(bk. ABDÛLKÂDİR ÛDEH).

UDHİYYE

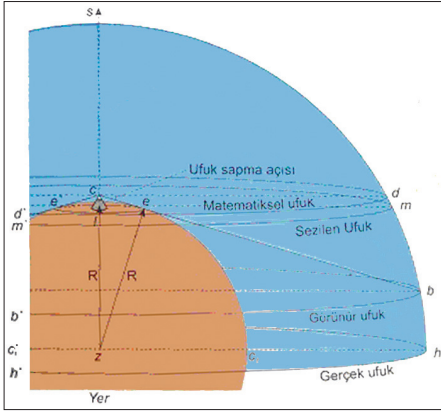
(bk. KURBAN).

UFUK

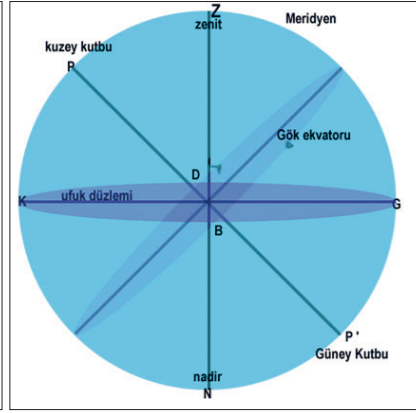
(الأفق)

Grekçe'si "ορίζω" (bölmek, ayırmak) olan Arapça **ufk** (çoğulu âfâk) teriminin tanımını, eski astronomlar tarafından bilinmesine rağmen ancak Hipparchos (ö. m.ö. 120) yapmış ve küresel astronomide kullanmıştır. Hipparchos'un ardından bu terime Batlamyus, dünya merkezli sistemin matematiksel ayrıntılarını açıkladığı *el-Mecisti'*de ufuk dairesiyle birlikte sıkça yer vermiştir. Küresel astronominin en önemli matematiksel parçalarından birini teşkil eden ufuk sonraki astronomlar tarafından da ölçümlerde kullanılacaktır. Bu arada müslümanların konuya yaptıkları katkılar çok önemlidir. IX. yüzyıl Türk astronomlarından Fergânî ufuk dairesini şöyle tanımlar (*The Elements*, s. 114): "Yeryüzünde görünen gökyüzü ile görünmeyen gökyüzünü ayıran dairedir ve kutbu zenittir; bu daire göğü ikiye bölen büyük dairelerdendir". XI. yüzyıl astronomlarından Bîrûnî de *Kitâbü't-Tefhîm*'de ufuk terimini ve bileşenlerini ayrıntılı biçimde kaydeder (bk. bibl.).

Gözlemcinin bulunduğu noktadan yere çizilen teğet düzlemin gökküre ile ara kesitine ufuk adı verilir. Çekül doğrultusuna dik her düzlem bir ufuk düzlemdir. Diğer bir ifadeyle görünüşün herhangi bir şekilde engellenmediği bir alanda ve havanın açık olduğu bir zamanda sabit bir noktadan çevreye bakıldığında gökyüzü ile yerin birbirine değer gibi görünen noktalarının oluşturduğu dairesel çizgiyle sabit nokta arasındaki alana ufuk denir. Sabit nokta çok düz bir alanda ise (açık deniz veya düz bir ova) ufuk daire biçiminde algılanır. Buna göre dört ufuk vardır. 1. Gerçek ufuk (ufk-ı hakîkî). Gözlemcinin bulunduğu noktadan geçen çekül doğrultusunun yerin merkezine uzatılması ve orada bu doğrultuya dik olduğu düşünülen düzlemin gökküreyle kesiştirilmesi sonucunda görülen ufuktur. Gerçek ufukun meydana getirdiği bu daireye büyük ufuk dairesi denir. Gerçek ufuk görünür ufka paralel olan ve yerin merkezinden geçen düzlemdir;

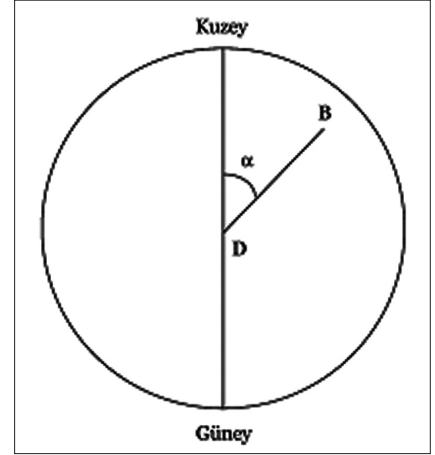

Ufuk çeşitleri

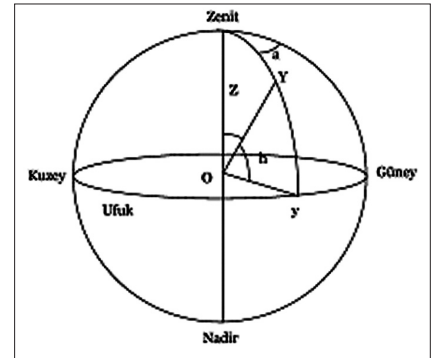

Ufuk düzlemi

Burada OC (d) ufuk mesafesi, AB (D) yerin çapı, OB (h) gözlemcinin deniz seviyesinden yüksekliğidir. Buna göre formül $d^2 = h(D+h)$ ya da $d = \sqrt{h(D+h)}$ olur.

Ufuk düzlemiyle konum hesaplama. Ufuk düzlemi ve ufuk daresi vasıtasıyla hem yeryüzünde bulunan bir noktanın (meselâ bir şehrin) hem de gökyüzündeki bir noktanın (meselâ bir yıldızın) konumu hesaplanabilir. Yeryüzünde D noktasında bulunan bir gözlemcinin yerine bağlı olarak herhangi bir B noktasının konumu kuzey-güney doğrultusuna göre alınan α açısına göre belirlenebilir.

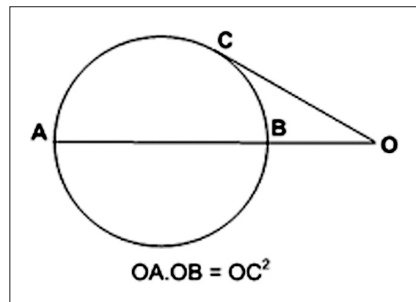

Ufuk koordinat sistemi. Gökyüzündeki bir noktanın ya da bir yıldızın konumu ufuk koordinat sistemi adı verilen koordinat sistemiyle belirlenebilir. Bu sistemle bir yıldızın yüksekliği (ufuk düzleminde açılal uzaklığı), zenit uzaklığı ve azimutu (semt ya da güney açısı da denir; bir yıldızın güney doğrultusuna göre açılal uzaklığı) tesbit edilir. Buna göre Y'de bulunan bir yıldızın yükseklik açısı h (Yy yayı), zenit uzaklığı z açısı (Y-zenit yayı) ve azimutu güney noktasından itibaren a açısı olur. Yükseklik 0 ile 90 derece arasında, zenit uzaklığı 0 ile 180 derece arasında ve azimut güney noktasından itibaren batıya doğru 0 ile

gökküreyi iki eşit kısma ayırır. **2. Sezilen ufuk** (ufk-ı hissî). Gözlemcinin bulunduğu noktadan yere çekilen teğet düzlemdir. Bir gözlemci tarafından görülen yeryüzü parçasını sınırlayan eğri alan görünür ufuktur; göğü gözlemciye görünen ve görünmeyen kısım olarak eşit olmayan iki kısma ayırır. Gerçek ufukla sezilen ufuk arasında yer yarıçapı kadar mesafe bulunur. **3. Matematiksel ufuk** (ufk-ı riyâzî). Yeryüzündeki çekül doğrultusuna dik düzleme denir. Gök cisimlerinin yükseklik açıları rubu' tahtasıyla ilgili ölçümlerde bu ufuk esas alınarak hesaplanır. **4. Görünür ufuk** (ufk-ı mer'î / ufk-ı zâhirî). Yeryüzünde yüksek bir dağın tepesinde bulunan bir gözlemci, "ceb" doğrultusunda e noktasının yere teğet durduğunu gözlemler. Buna göre "bb'" dairesi görünür ufuk olur. Bu durumda matematiksel ufukla görünür ufuk arasında "dec" açısı kadar farklılık ortaya çıkar ve buna ufuk sapma açısı adı verilir. Gözlemci yükseğe çıktıkça sapma açısı artar; yani yeryüzünde bulunan bir gözlemciye göre batmış görünen güneş yüksek bir dağdaki gözlemci için henüz batmamıştır. Bu sebeple sapma açısı namaz vakitlerinin ve gündüz sürelerinin belirlenmesinde önem taşır. Ufuk sapma açısı α , yer yarıçapı $R[M] = \frac{40 \cdot 10^6}{2\pi} = 6,3710^6$ ve $h[m]$ dağ yüksekliği olsun; küçük α açıları için $\cos \alpha \approx \frac{1-a^2}{2} = \frac{R}{(R+h)}$ elde edilir.

Ufuk çizgisi, ufuk düzlemi ve ufuk daresi. Açık alanda durulan noktadan çevreye bakıldığında gökyüzü ile yerin algılanan değme noktalarının birleştirilmesiyle oluşan dairesel çizgidir. Yeryüzünde durulan bir noktadan yere teğet geçtiği düşünülen düzlem de ufuk düzlemdir. Ufuk düzleminin oluşturduğu çembere ufuk daresi denilir. Ufuk daresi yeryüzünde gö-

rünen gökyüzü ile görünmeyen gökyüzünü ayıran dairedir, kutupları zenit (semtü'r-re's, baş ucu) ve nadir (semtü'l-kadem, ayak ucu) noktalarıdır. Bu daire göğü ikiye bölen büyük dairelerdendir. Zenit, küre üzerinde evrenin merkezinden ve bir kişinin boyu istikametinden geçen doğru çizginin bittiği noktadır; bunun karşısı nadir noktasıdır. Bir yıldızın doğuşu ve batışı ufuk daresiyle bilinir. Bu daire ekvatoru iki noktada keser. Bunlardan biri doğu noktası / doğu ılımlı (nokta-i meşriq / meşriq-ı i'tidâl), diğeri batı noktası / batı ılımlıdır (nokta-i mağrib / mağrib-i i'tidâl). Bu iki noktayı birleştiren doğru çizgi doğu ve batı çizgisi olarak adlandırılır. Doğü noktası ile ekliptiğin bir parçası veya bir yıldızın merkezi arasındaki yaya doğu genişliği (sea-i meşriq) adı verilir. Bu daire ile ekliptiğin keştiği iki noktadan birine doğuş noktası (tâli, birinci ev, güneşin günlük yörüngesinin muayyen bir zamanda ufuktan yükseldiği noktada), diğere de batış noktası (gârib-i sâbi) denilir.

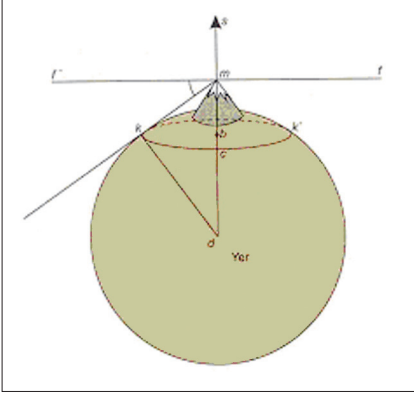

Ufuk mesafesi. Yeryüzü tam bir küre olarak farzedilirse ufuk mesafesi tanjant teoremine göre şöyle yazılabilir:

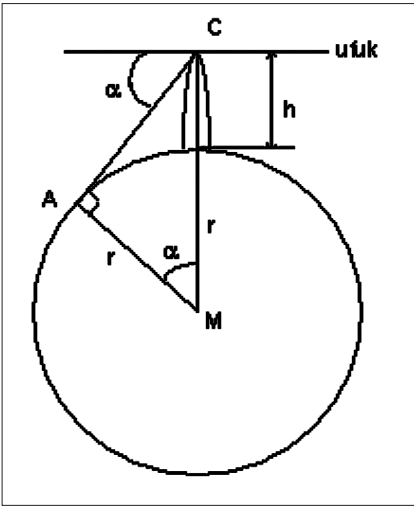
$$OC^2 = OA \times OB$$

UFUK

360 derece arasında ölçülür. Bir yıldızın ufuk koordinatları zamana bağlı olarak değişir.

Ufuk alçalması (inhibitât-ı ufuk). Yeryüzünün de m tepesinde bulunan bir gözlemcinin görünür ufku "kck1" olsun. Buna göre "mk" doğrusunu çizdiğimizde "f1f" ufku ile meydana getirdiği "kmf1" açısı ufuk alçalma açısı olur.

Birünî'nin ufuk alçalma açısıyla yer ölçüm yöntemi. Halife Me'mûn, belki de tarihte ilk defa dönemin meşhur gökbilimcisi ve coğrafyacılarından oluşan bir kurula yerin çevresini ölçerek büyüklüğünü belirleme görevini vermişti. İki ayrı yerde yapılan ölçümlerde bir meridyen dairesinin 1 derecelik yayına karşı gelen uzunluk gökbilimsel yöntemlerle ölçülerek bulunan değer 360 ile çarpılmış ve dünyanın çevresinin uzunluğu bulunmuştur. Coğrafyanın bütün alanlarında önemli eserler veren Birünî de bu konuyla ilgilenmiştir. Kullandığı yöntemlerin ilki yukarıda açıklanan yöntemin aynıdır ve belirttiğine göre elde ettiği sonuç da Me'mûn dönemin-

deki ölçümleri doğrular niteliktedir. İkinci yöntem ise kendine aittir. Birünî, Hindistan'a yaptığı bir seyahat sırasında geniş bir ovaya hâkim yüksek bir dağa çıkmış ve orada ölçtüğü ufuk alçalma açısından yararlanarak yerin çevresinin uzunluğunu hesap etmiştir.

Yandaki şekilde

α = ufuk alçalma açısı,

r = yerin yarıçapı ve

h = dağın yüksekliği olduğuna göre, AMC

üçgeninde $\cos \alpha = \frac{AM}{MC} = \frac{r}{r+h}$ olur.

Buradan r 'yi çekersek

$r = (r+h) \cos \alpha = r \cos \alpha + h \cos \alpha$

$r - (r \cos \alpha) = h \cos \alpha$

$r(1 - \cos \alpha) = h \cos \alpha$

$r = \frac{h \cos \alpha}{1 - \cos \alpha}$

$1 - \cos \alpha = \frac{2 \sin^2 \frac{\alpha}{2}}$ 'den

$r = h \frac{\cos \alpha}{2 \sin^2 \frac{\alpha}{2}}$ 'dir.

$\alpha = 33^\circ$

$h = 652$ arşın olduğundan

$r = 3333$ Arap mili ve

çevre = $2 \pi r \cong 42.000$ kilometredir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ptolemy, *Almagest* (trc. R. C. Taliaferro, *Great Books of Western World* [ed. R. M. Hutchins], XVI içinde), Chicago 1952; Fergâni, *The Elements of Astronomy: Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları* (trc. ve nşr. Yavuz Unat), Harvard 1998, s. 114; Birünî, *Kitâbü't-Tefhîm li-evâ'ili şinâ'ati't-tencim: The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology* (trc. ve nşr. R. R. Wright v.dğr.), London 1934, s. 48-49; a.mlf., *The Chronology of Ancient Nations* (trc. ve nşr. C. E. Sachau), Leipzig 1879; a.mlf., *el-Kânûnü'l-Mes'ûdî* (nşr. Seyyid Hasan Bârânî), Haydarâbâd 1373-75/1954-56, I-III; Ali Kuşçu, *Mir'âtü'l-âlem* (trc. Seyyid Ali Paşa, nşr. Yavuz Unat), Ankara 2001; Ahmed Ziya bin Rıza, *Rubu Tahtası Kullanım Kılavuzu* (s.nşr. M. Şinasi Acar v.dğr.), İstanbul 2010; Sâlih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyyât*, İstanbul 1315, I, 387; a.mlf., *Yeni Kozmografya*, İstanbul 1331; a.mlf., *Âsâr-ı Bâkiye: Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Trigonometri* (haz. Remzi Demir - Yavuz Unat), Ankara 2003, I, tür.yer.; Ali Yar, *Kozmografya*, İstanbul 1933; Salih Karaali, *Genel Astronomi I*, İstanbul 1985; Mesut Elibüyük, *Matematik Coğrafya*, Ankara 2000; Yavuz Unat, *Tarih Boyunca Türklerde Gökbilim*, İstanbul 2008; a.mlf., "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, sy. 11, Ankara 2001, s. 633-696; Tuba Uymaz, *Seydi Ali Reis'in Hülâsa el-Hey'e (Astronominin Özeti) Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme* (yüksek lisans tezi, 2009), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. YAVUZ UNAT

UGAN, Zakir Kadiri

(1878-1954)

Tatar asıllı tarihçi, mütercim.

Bugünkü Rusya Federasyonu'nda Kazan'ın güneyinde Samara'nın (Kuibişev) Stavropol kazasının Ortakandal köyünde doğdu. Babası imam Halim Efendi, Mendi ailesinden Abdülkadir Efendi'nin oğludur. İlk eğitimini köyünde tamamladıktan sonra Simbir'de Velî Hazret ve Şâkir Ahund medreselerine devam etti. Ardından Buhara'daki amcası hâfız Veliyullah'ın yanına gitti ve orada beş yıl kadar İslâm felsefesi öğrenimi gördü. Daha sonra İstanbul'a giderek Yakup Mustafa adıyla Dârülfunun İlahiyat Fakültesi'ne kaydoldu. Aralarında Tantâvî Cevheri'nin de bulunduğu hocalardan ders okudu. II. Abdülhamid devrinde yönetim karşıtı fikirleri savunduğu gerekçesiyle bir ara takibata uğradı ve bu yüzden İstanbul'dan ayrılıp Hicaz'a geçti. Hicaz'da kaldığı iki yıl boyunca Şeyh İshak el-Hindî'den tefsir ve hadis, Edîbü'l-Hicâz Mehmed Ali Efendi'den Arap edebiyatı dersleri aldı. Ardından Mısır'a gitti ve Ezher'de Muhammediyye Medresesi'ne girdi. Bu sırada Hizbü'l-vatanî reisi Mustafa Kâmil Paşa'nın *el-Livâ'* gazetesinde dört yıl süreyle siyasî makaleler yazdı; yine Kâmil Paşa'nın çıkardığı *el-Âlemü'l-İslâmî* mecmuasında müslüman Türkler hakkında tarihî ve içtimâî muhtevalı yazılar kaleme aldı. Mısır'da kaldığı süre içerisinde *et-Tilmîz* dergisinin yönetimini de üstlendi.

1905-1917 yılları arasında siyaset ve ilim sahasında faaliyet gösteren ve Tatar halkının sevgisini kazanan Zakir Kadiri, Bolşevik İhtilâli öncesinde Çarlık Rusyası'nda yaşayan müslüman liderlerden Rızâeddin Fahreddin tarafından Orenburg'da açılan Hüseyiniyye Medresesi'ne başmüderres olarak davet edildi. Burada iki yıl kadar hocalık yaptıktan sonra yine davet üzerine Ufa'da Ziyâeddin Kemâlî idaresinde kurulan Medrese-i Âliye-i Dîniyye'de altı yıl, Medrese-i Osmâniyye'de üç yıl müderreslik yaptı. Bu arada bacanağı Viz Nevruz ile birlikte *Turmuş* adıyla bir gazete çıkardı (1913-1916), böylece faal bir şekilde siyaset hayatına atıldı. O sırada Ruslar azınlıkların okuduğu mekteplerde Rusça'yı mecburi ders haline getirmek isteyince müslüman halktan bir kesim de derslerin Rusça okutulmasına taraftar oldu. Bunun üzerine Zakir Kadiri, gazetesinde Türkler'in